

УДК 821.161.2-3:929Сірко
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/26.195884>

Лідія РОМАНЕНКО,
orcid.org/0000-0002-7927-8157
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету
(Маріуполь, Донецька обл., Україна) *lidiya_romanenko@ukr.net*

ЛІТЕРАТУРНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ ІВАНА СІРКА: ПОСТМОДЕРНИЙ КОНТЕКСТ

У статті представлено дослідження особливостей відтворення образу кошового отамана Івана Сірка в сучасній українській літературі (на матеріалі творів Марії Морозенко та Віктора Вальда). Охарактеризовано основні віхи життя видатного кошового та їх відтворення в літературних текстах. Актуалізовано на традиційних уявленнях про характерників, до лав яких зараховували й Івана Сірка через незвичність його народження, надзвичайну міць, витривалість, невразливість до ворожої зброї, а також легендарні оповіді про його смерть і допомогу козакам у битвах навіть по смерті.

Попри неоднозначність політичних орієнтацій Івана Сірка на різних етапах життя, основним критерієм зарахування його до когорти національних героїв став переважаючий принцип його діяльності – захист інтересів українського народу, православної віри, небажання коритися владі інших держав.

Сучасні літературні інтерпретації образу славетного кошового зберегли і народнописенний спосіб змалювання ідеалізованого героя, що особливо відчувається у текстах для молодшого покоління читачів (повісті М. Морозенко). Тут І. Сірко представлений традиційно – це козак-характерник, якого бояться вороги через його надприродні здібності.

У романі Віктора Вальда це славетний, але втомлений життям і битвами чоловік, хоч за ним і закріпилася слава козака, якого бояться вороги. Описується останній бій з позиції представника ворожого табору, котрий приїхав в Україну віддати «борг» молодості Іванові Сірку – помститися за смерть свого брата, але побачив фізично виснажену, стару, немічну людину, не схожу на той образ Урус-шайтана, який малювали в легендах його батьківщини. Тож, це новий погляд на змалювання героїв, прагнення показати їх не ідеалізованими легендарними, а звичайними людьми, яким властиво помилятися, любити, страждати і навіть старіти й помирати.

Проте зберігається основний принцип відтворення в літературі героя – це людина повністю віддана боротьбі за Україну в скрутні для неї часи і є справедливо увіковіченою в пам'яті народу.

Ключові слова: роман, інтерпретація, характерник, образ, прототип, постмодернізм.

Lidiia ROMANENKO,
orcid.org/0000-0002-7927-8157
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Ukrainian Philology Chair
Mariupol State University
(Mariupol, Donetsk region, Ukraine) *lidiya_romanenko@ukr.net*

LITERARY INTERPRETATIONS OF THE IMAGE OF IVAN SIRKO: A POSTMODERN CONTEXT

The article deals with the study of features of the reproduction of the image of the Kosh otaman Ivan Sirko in contemporary Ukrainian literature (based on the works of Maria Morozenko and Victor Vald). The main milestones of the life of the outstanding Kosh otaman and their reproduction in the literary texts are characterized. It is updated basing on the traditional ideas about the Cossacks –characterniks, including Ivan Sirko due to the unusualness of his birth, extraordinary strength, endurance, invulnerability to enemy weapons, as well as legendary stories about his death and assistance to the Cossacks in battle even after death.

Despite the ambiguity of Ivan Sirko's political orientations at different stages of life, the prevailing principle of his activity – protecting the interests of the Ukrainian people, the Orthodox faith, and unwillingness to obey the power of other states – became the main criterion for enrolling him in a cohort of national heroes.

Modern literary interpretations of the image of the famous Kosh otaman have preserved the folk-written way of depicting an idealized hero, which is especially felt in the texts for the younger generation of readers (M. Morozenko's novels). Here, Sirko is represented traditionally like a Cossack-characterniks who is feared by enemies because of his supernatural abilities.

In Victor Vald's novel, he is a glorious but tired of human's life and battles man, though the glory of the Cossack, who

is feared by his enemies, is entrenched behind him. The last battle is described from the position of a representative of the hostile camp, who came to Ukraine to pay the «debt» of youth to Ivan Sirko – to avenge for the death of his brother, but saw a physically exhausted, old, unable man, who had no resemblance to the image of Urus-shaytan, which was depicted in legends of his homeland. So this is a new way to look at the portrayal of heroes, the desire to show them as not idealized legendary but ordinary people who can make mistakes, love, suffer and even grow old and die.

However, the basic principle of reproduction of the hero in the literature remains – this is a person fully committed to the struggle for Ukraine at its difficult time and is justly immortalized in the memory of the people.

Key words: novel, interpretation, character, image, prototype, postmodernism.

Постановка проблеми. Розуміння і сприйняття української історії в умовах незалежної держави, позбавлення її заангажованості й сьогодні є актуальним питанням наукового середовища. Висвітлення найяскравіших і найтрагічніших сторінок історії нашої країни – це завдання, що стоїть не тільки перед істориками, а й стало сферою інтересу митців слова. У літературі постмодернізму порушується ціла низка болючих проблем, прихованих за радянського часу фактів історії, їх викривлення. Культовою постаттю в історії України була постать Богдана Хмельницького, що мала позитивне потрактування в радянській історіографії як талановитого політика, що прийняв «мудре рішення», підписавши з Московією Переяславську угоду, яка зрештою значно обмежила права українського козацтва і призвела до знищення. Іван Мазепа, який боровся за українську державність, потрактовувався як зрадник і був заборонений російською та радянською історіографією.

Іван Сірко теж характеризувався як супротивник Москви, але виступав і проти союзу з Річчю Посполитою і не схвалив рішення Б. Хмельницького. Юрій Мицик зауважує щодо політичних прихильностей І. Сірка: «... він хотів служити українському народу і всьому християнству, борючись кордони християнської Європи від мусульманської агресії. Інше питання, що не завжди його дії відповідали інтересам України, бо Сірко часом допускався значних помилок, занадто часто коливався між різними зовнішньополітичними орієнтаціями <...> Однак не слід переоцінювати лояльність Сірка як до Варшави, так і до Москви. Під тиском обставин він мусив коригувати зовнішню політику Січі» (Шепель, 2019). Такі коливання були зумовлені обставинами, що склалися в той час, але його боротьба з Портою, через яку він прославився як шайтан, віддзеркалювала його основний принцип діяльності – оборону християнського світу.

Аналіз досліджень. Найґрунтовнішим історичним дослідженням діяльності Івана Сірка вважалася книга Д. Яворницького «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків» (1894), на яку посилаються і сучасні науковці, проте варто зацентувати і на

текстах, в яких є згадки про ватажка, польського історика Мартіна Бельського, котрий згадував про козака (характерника), що міг замовляти кулі, а також дослідника Запорозької Січі – Якова Новицького, який також пояснює бойові вміння козаків їхніми надприродними схильностями. У сучасному науковому світі ґрунтовною працею про І. Сірка стала робота Юрія Мицика «Іван Сірко» (Мицик, 2010). В основі цієї праці лежать архівні матеріали України, Росії, Польщі та Німеччини, в яких автор розвінчує низку міфів, які створювалися ще за життя кошового, і зазначає, що без таких казок Сірко не стає менш славним і привабливим: «Іван Сірко ніколи не мав хвороби меншовартості: ні в братерських обіймах Московії з її гостинним Сибіром; ні під час нескінченних воєн з Османською імперією та її сателітами; ні в дипломатичних змаганнях із хитромудрою Річчю Посполитою (1675 року польський король просив Сірка «виступити за церкву Божу й віру православну, задля narodu ukrainskiego»); ні навіть у взаєминах з єдинокровною старшиною та гетьманами» (Шепель, 2019). Але, на думку Івана Крип'якевича, «політичний світогляд Сірка був неглибокий: поза боротьбою з бусурменами, якій присвячував усі сили, він не бачив інших проблем і мимоволі шкодив ширшим планам українських державників». До цього Наталія Полонська-Василенко додає: «Він був талановитим стратегом, полководцем, але як дипломат завдав багато шкоди справі визволення України і в критичні моменти нищив її успіхи» (Маслійчук, 2019).

Також про діяльність Івана Сірка як історичної особи відомі розробки інших істориків різних періодів (М. Костомаров, А. Смолій, В. Маслійчук), проте трансформація цього образу в літературі до сьогодні не привертала увагу літературознавців, хоча творів про цього славного ватажка було написано достатньо, починаючи від класичного періоду («Літопис Самовидця», А. Кашенко «Оповідання про славне військо низове», «На руїнах Січі», С. Черкасенко «Про що тирса шелестіла...» (1916), Ю. Мушкетик «Яси» (1970–1974), В. Малик «Таємний посол» (1968–1977), В. Кулаковський «Іван Сірко» (1986–1989), Л. Горлач «Чисте поле» (1990 рік видання)) в літературі

до сьогодні (М. Морозенко «Іван Сірко, великий характерник» (2010), «Іван Сірко. Славетний кошовий» (2013), В. Вальд «Останній бій Урус-шайтана» (2017)).

Оскільки Івана Сірка вважали характерником, то в роботах езотериків і дослідників бойових мистецтв також представлені важливі для розуміння цього образу факти. Зокрема, Василь Чумаченко – провідний фахівець у дослідженні езотеричної культури України – розробляє тему характерництва. Об'єктом його дослідження стали надбання стародавніх оріїв і їхніх духовних спадкоємців – характерників Запорозької Січі («Шлях у невимовне» (2000), «Крик пугача» (2004) тощо). Тарас Каляндрук («Загадки козацьких характерників», «Темніці бойових мистецтв» (обидві 2007)) знайомить з історією та розвитком духовності козацьких характерників. Ю. Фігурний – «Історичні витоки українського лицарства» (2004) – вивчає історію характерництва.

Мета статті – дослідити особливості відтворення образу історичної постаті Івана Сірка у творах українських сучасних письменників В. Вальда та М. Морозенко.

Виклад основного матеріалу. Найбільшою популярності Сіркові принесли згадки про його участь у написанні жартівливого листа турецькому султану Магомету IV, де дотепно рекомендують йому не чіпати українські землі: «... Не будеш ти годен синів християнських під собою мати. Не піддамося тобі! Твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою, вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп...» і підписано «Кошовий отаман Іван Сіро зо всім Кошем Запорозьким» (Апанович, 2009: 315). Цей лист не був історичним документом, протягом двох століть його текст редагувався, а найдавніший варіант відомий від 1620 року. Ймовірно, цей лист був своєрідним символом боротьби з ворогом, якій присвятив своє життя славетний кошовий. Крім написання листа, І. Сірко прославився участю в битві під Дюнкерком і залишився у Франції, де протягом 1644–1646 рр. брав участь у військових баталіях.

Іван Сірко – це видатний ватажок, що одержав 55 перемог і не мав жодної поразки у битвах з османським військом. Тому не дивно, що саме у турецькому середовищі сформувалося ставлення до нього, як до чорта (шайтана): «У нас шалені втрати. Ми завоювали цілі царства, а тепер несемо ганьбу від незначної жменьки запорозьких козаків. Вони не люди. Вони шайтани, що прийняли людську подобу...», – таку характерис-

тику запорозьким козакам, на чолі яких був Сірко, дає Гусейн-Далі після поразки біля Азова, рапортуючи султану (Малиночка, 2017: 20).

Секрет популярності Івана Сірка й досі намагаються розгадати, адже ще перші згадки про нього в історико-літературних джерелах (Літопис Самовидця, Історія Русів) дають йому позитивну характеристику. Мало хто з козацьких діячів набув такої слави, крім згаданих вище Б. Хмельницького, І. Богуна і, можливо, І. Мазепи. Завдяки народній фантазії його образ набув певної легендарності: історія народження Івана Сірка використана Марією Морозенко у своєму творі про те, що він народився із зубами, а отже, мав на собі диявольську мітку. Обидва митці – і М. Морозенко, і В. Вальд – розробляють у своїх текстах тему характерництва, пояснюючи його з різних позицій: як містичний дар, який допомагає у боротьбі, і як прокляття, яке наводить жах на людей. Негативну характеристику цьому містичному явищу представляє Віктор Вальд, адже веде розповідь від імені Орхана, османського вельможі, який прямує у Дике Поле, щоб знайти Сірка і помститися йому за смерть старшого брата. Оповідь у романі «Останній бій Урус-шайтана» починається не з народження кошового (як у М. Морозенко), а з того періоду, коли він був молодим козаком і, дізнавшись про те, що молодий осман викрав дівчину, згвалтував і вбив, безжально розправився з ним на очах у молодшого брата. Це мав бути для молодих османських воїнів перший похід у ворожі землі, але перетворився для Орхана на жах, що переслідував уже досвідченого воїна до старості: «...Якимись незрозумілими чарами з-під землі, а точніше з трав'яного буяння, виросло тіло шайтана <...> Його глибоко посаджені очі незмигтно дивилися на здивоване обличчя Орхана, відсвічуючи язичками пекельного полум'я <...> Але найдужче юного бейлербеєвого сина перелякав довгий жмут волосся на голеній голові, що джгутом спадав за праве плече. Без сумніву, це був військовий чуб, а право носити його слід було заслужити багатьма славними ділами. А вже відтак застиглого Орхана вразила червона родима пляма під нижньою губою, трохи праворуч. Це була печать шайтана на обличчі його слуги!» (Вальд, 2017: 10–11).

Уміння маскуватися у степу і раптово опинятися прямо перед ворогом викликало панічний жах у турків, і такій військовій майстерності вони могли дати тільки одне пояснення: «Вони з обителі відьом, вурдалаків, русалок і всякої іншої нечисті. Їх не допускають до церкви, і християнські священники відмовляються їх сповідати <...>

Ці діти шайтана бачать на дуже далекі відстані, можуть розігнати хмари й викликати грозу, полетіти разом з вітром і, обернувшись на тварину, проникнути в табір ворога. Вони заклинаннями лікують будь-які рани і навіть воскрешають мерців» (Вальд, 2017: 168).

Характерництво як явище, пов'язане з козацькою магією, стає центром дослідження езотериків, психологів, істориків, літературознавців, а також захоплює письменників різних періодів, проте найбільше прикладів спостерігаємо в сучасній літературі (В. Рутківський, Т. Завітайло, В. Шкляр, Л. Кононович). Історії дорослішання Івана Сірка, великого характерника, Марія Морозенко і присвячує однойменну книгу, розповідаючи про відлюдкуватість хлопця, його дружбу з вовчепом, наполегливість у подоланні труднощів. Віктор Вальд акцентує на підсвідомому страхі османів перед цими війнами, бажанні очорнити, знівелювати їхню славу як видатних воїнів: «Козак – це вільна людина, яка вправно володіє зброєю. Так називає воїнів багато кочових тюркських народів. Але уруси у своєму лукавстві вкрали для себе це прізвисько й, часто називаючи себе так, закріпили його за собою. Силу свою козаки черпають у численності і нахабстві, а більше в жорстоких нападах і підступності. Вони не були б такими, якби їх не вели за собою кривні діти шайтана, великі маги. Ім'я їм – характерники» (Вальд, 2017: 168).

Іван Сірко не постає у творі як активний учасник подій. Переважно історії про його подвиги і злочини, на думку османів, переказуються як сформовані легенди. Головним героєм фактично є османський бейлербей Орхан. Але наскрізною ниткою всього сюжету, походу бейлербея, є подорож в Україну для того, щоб провести із Сірком двобій. Протягом мандрів він відвідує різні міста, зустрічає багато людей, які розповідають йому про славетного кошового.

Звичним явищем є те, що про героя, якого підносять на рідній землі, у ворожому таборі є історії, які нівелюють попередні перемоги. Один такий факт, свідчення страшного і незрозумілого для Орхана вчинку – розповідь про безжальну розправу козаків на чолі з Іваном Сіром над українцями, які, потрапивши в полон, відмовилися повертатися в Україну. Кошовий звинувачує їх у зраді Батьківщини, віри, у жадобі збагачення: «...ми приходили в серце землі Кримської, щоб звільнити братів і сестер від осоружного рабства, повернути на рідну землю в обійми коханих і рідних. І тепер із любов'ю в серці, із запахом отчої землі, з істинною вірою в душі ці люди ростять

своїх діточок і захищають свої хати від кривавих рук ворога. Але є й такі, хто зрадив сім'ю, друзів, товаришів. Хто за шматок черствого хліба й кисле вино відмовився від віри батьків. Хто власноруч кує зброю й подає її ворогові. І хто навіть дітей своїх посилає в армію тих звірів, які завтра знову заллють кров'ю і сльозами багатостраждальні простори рідної землі» (Вальд, 2017: 428). На думку Івана Сірка, цей вчинок праведний, адже він карає манкуртів, які своїми руками допомагають османам здійснювати загарбницькі набіги на Україну і далі плюндрувати її землі. На захисті стоїть Дике Поле, широкий степ, і козаки, що чатують у схованках.

Роман Віктора Вальда є оповіддю про Сірка, яка руйнує традиційне трактування його діяльності: «Дика країна, дика природа. А люди?.. Ці козаки <...> Це шайтани і їхні виводки. А над ними ще більш могутній – Урус-шайтан, якого вони кличуть Сірком, наче вовка. Він руйнував наші тили, знищував обози й окремі, аж ніяк не маленькі загони. Краще від нього ніхто не надихав урусів на опір великій армії сонцеликого султана. Шайтан! Кожну третю п'ятницю, у святий день, мулли всіх мечетей проклинають його й волають до Аллаха, щоб він своєю милістю знищив це породження пекла» (Вальд, 2017: 21). Якщо його попередники у створенні літературного образу кошового послуговувалися українським фольклорним матеріалом, то тут представлений інший персонаж. Хоча й вороги українського козацтва віддавали належне бойовій майстерності нашого героя, визнаючи за ним статус достойного ворога: «Усі газети, учені книги й свідки сходяться на думці, що цей Сірко – перший із перших характерників на землі урусів. Мені говорили про те, що бачили, як він підставляв руку під удар шаблі, і та не відокремлювалася й не кривавила, а тільки й того, що на ній з'являлася синя смуга, яка потім швидко зникала. Ще після кожного бою він знімає із себе каптан і витрушує з нього застряглі кулі, які не змогли пробити його тіло» (Вальд, 2017: 170).

Сцена смерті в романі не показана: двобій двох визнаних, прославлених воїнів – в Османській імперії бейлербея Орхана і в Україні славетного кошового Івана Сірка – завершується нічим. Обидва воїни показують свою вправність у мистецтві ведення двобою, але бій продовження не має, бо Іван Сірко помирає від хвороби, яка його виснажила. За припущенням, Сірко не помер своєю смертю, його земний шлях прискорили інтриги навколо нього, але В. Вальд дає таке пояснення: «Сірко <...>

вже ні на кого не образиться. Зжер його чорний біль, що точив велику козацьку душу відтоді, як він наказав порубати відступників у Чорній долині» (Вальд, 2017: 451). Тож, як справжній християнин, здійснивши помсту над зрадниками, він мучився, бо на руках його була кров співвітчизників, хоч і зрадників.

Легенда про смерть Івана Сірка і його допомогу козакам і після завершення земного існування представлена і в романі: «Із гущі козацької лави вирвалися наперед чотири вершники на чорних конях. Вони стрімко понеслися галопом. А дивним було те, що ця четвірка міцно тримала на мотузках чорний предмет, який нагадував труну! <...> І тут до слуху коронного гетьмана долинув громовий крик, що, здавалося, злетів із самих небес. – Сірко! Сірко! З нами Сірко!» (Вальд, 2017: 487–488).

Висновки. Іван Сірко – це втілення найкращих рис українського воїна, справжнього запорозького козака, захисника православної віри. Сильного духом, якого, вважаючи характерником, боялися далеко за межами українських земель, складаючи про нього легенди, як про шайтана, чаклуна, пов'язаного з темними силами. Але український народ увіковічнив його образ і у фольклорі, і в літературних текстах, іноді дещо прикрашаючи, міфологізуючи героя. Сучасні письменники, орієнтуючись у різній мірі на фольклорні та історичні джерела, представили легендарного героя (Марія Морозенко) і досвідченого, втомленого, виснаженого хворобою і старістю запорожця, який до останнього подиху не випускав із рук шаблі (Віктор Вальд). Проте об'єднуючим чинником тут є прославлення козацького непереможного духу в образі кошового отамана.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апанович О. М. Козацька енциклопедія для юнацтва ; упоряд., текстол. підготов. О. Яремійчук ; наук. ред., автор післямови Ю. Мицик. Київ : Веселка, 2009. 719 с.
2. Вальд В. Останній бій Урус-шайтана: роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 496 с.
3. Малиночка А. Л. Україна сакральна: Іван Сірко. Великий полководець і характерник: життєпис. Київ : Ко-оп Медіа, 2017. 192 с.
4. Маслійчук В. Іван Сірко та «боротьба метафор». URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2265-volodimir-maslijchuk-ivan-sirko-ta-borotba-metafor>
5. Морозенко М. Іван Сірко, великий характерник. Львів : Видавництво Старого Лева, 2010. 166 с.
6. Морозенко М. Іван Сірко. Славетний кошовий. Львів : Видавництво Старого Лева, 2013. 266 с.
7. Шепель Ф. Іван Сірко: дійсність і легенди: Що писала про кошового отамана зарубіжна преса XVII століття. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/ivan-sirko-dijsnist-i-legendi.html>

REFERENCES

1. Apanovych, O.M. (2009). *Kozatska entsyklopediia dlia yunatstva* [Cossack encyclopedia for Youth]. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
2. Vald, V. (2017). *Ostannii bii Urus-shaitana: roman* [The last fight of Urus-shaytan: novel]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
3. Malynochka, A.L. (2017). *Ukraina sakralna: Ivan Sirko. Velykyi polkovodets i kharakternyk: zhyttiepys* [Sacred Ukraine: Ivan Sirko. Great commander and *charakternic: biography*]. Kyiv: Ko-op Media [in Ukrainian].
4. Masliichuk, V. Ivan Sirko ta «borotba metafor» [Ivan Sirko and «the fighting metaphors»]. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2265-volodimir-maslijchuk-ivan-sirko-ta-borotba-metafor> [in Ukrainian].
5. Morozenko, M. (2010). *Ivan Sirko, velykyi kharakternyk* [Ivan Sirko, a great *charakternic*]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
6. Morozenko, M. (2013). *Ivan Sirko. Slavetnyi koshovyi* [Ivan Sirko. The glorious *koshovyy*]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
7. Shepel, F. *Ivan Sirko: dijsnist i lehendy: Shcho pysala pro koshovoho otamana zarubizhna presa KhVII stolittia* [Ivan Sirko. Reality and legends: writing about the Cossack ataman by the foreing press of the 17th century]. Retrieved from: <http://incognita.day.kyiv.ua/ivan-sirko-dijsnist-i-legendi.html> [in Ukrainian].